

TIPOLOŠKE ZNAČAJKE FONEMSKIH INVENTARA U JEZICIMA EVROPSKOGA KONTINENTA

(Razmatranje uz Evropski lingvistički atlas)*

DALIBOR BROZOVIĆ

UDK 801.4

Evropsko je područje suviše veliko da bi se moglo kao cjelina uspješno obraditi po svim kriterijima lingvističke tipologije, ali fonološka i(li) fonetska pitanja pružaju ipak dobre izgledе. Pri tome možemo operirati karakteristikama fonemskih inventara i specifičnostima razlikovnih obilježja, distribucije i frekvencije, kao i kombinacijama i uzajamnim uvjetovanostima svih tih elemenata. U tom je pogledu najbitnija tipološka granica koja sve evropske dijalekte dijeli na jednu sjeveroistočnu polovicu s fonološki relevantnim sekundarnim tonalitetom u konsonantizmu i jednu jugozapadnu bez te osobine. Daljnja se podjela postiže registriranjem relevantne politonije u prozodiji kao i razrađivanjem sekundarnoga tonaliteta ne samo u konsonantizmu nego i u vokalizmu, uzimajući na koncu u obzir i redundantnu prisutnost svih tih obilježja. Pri tome su ustanovljene zanimljive paralele sa sjevernim istočnoazijskim arealima. Dobivena pak evropska slika rađa s jedne strane određene primjedbe na koncepciju i granice Evropskoga lingvističkog atlasа (ALE), a s druge pokazuje da se evropski dijalekti karakteriziraju u prvom redu odsutnošću onih značajki koje nisu i drugdje u svijetu dobro zastupane, tj. odsutnošću »bizarnih« fonoloških osobina (drugim riječima, jako nije lako reći kako izgleda prosječan evropski fonološki sustav, lako je reći kako ne izgleda).

Pri tipološkom karakteriziranju pojedinih jezičnih areala najupotrebljiviji su fonološki i(li) fonetski pokazatelji. Samo ako se radi o jasno ograničenim i čvrsto oformljenim jezičnim savezima, kao npr. o indijskom ili balkanskome, imat ćemo i dovoljno bogatu morfološku i sintaktičku argumentaciju. Kako jezici evropskoga kontinenta posve sigurno ne predstavljaju kao cjelina nikakva jezičnog saveza,

* Kraća njemačka verzija ovoga rada pročitana je pod naslovom »Typologische Eigenschaften der Phoneminventare in den Sprachen des europäischen Kontinents« na Kolokviju o lingvističkoj tipologiji u Amsterdamu 21. travnja 1980, u organizaciji Nizozemske kraljevske akademije znanosti.

za njihovo zajedničko karakteriziranje preostaje prije svega glasovna razina. Pojedini pak evropski areali mogu ipak biti okarakterizirani i drugim osobinama, ali uglavnom samo pojedinačnima. Tako se npr. svi evropski dijalekti mogu podijeliti u tri prilično velika pojasa s obzirom na prisutnost ili odsutnost opozicije perfekt vs. preterit. Dobit ćemo dvije zone, sjevernu i južnu, u kojima ta opozicija postoji, i jednu, srednju, u kojoj je nema. Izoglose će presijecati ne samo razne genetske grupacije (germansku, romansku, slavensku, ugro-finsku itd.) nego i mnoge jezike koji su njihovi članovi (pojam *jezik* u ovom izlaganju treba shvaćati kao »dijasistem dijalekata« onako kako je dijasistem definirao Uriel Weinreich, tj. »Overall Pattern«).¹

Ima mnogo primjera za karakteriziranje jezičnih areala ili čak jezičnih saveza s pomoću fonoloških činjenica raznih kategorija. Najčešće se operira s inventarom fonemā, tj. tvrdimo da su u dijalektima / jezicima areala X tipični fonemi /abc.../ Tako npr. znamo da su nazalni vokalski fonemi tipični za jezike indijskoga potkontinenta i nekih zona subsaharske Afrike, da su tzv. *clicks* tipični za jezike južnoga dijela Afrike, da su rekursivni šumni konsonanti² tipični za Kavkaz i subsaharsku Afriku, i sl. Takve se tvrdnje ne moraju nužno odnositi na fonološke činjenice, može se raditi i o fonetskoj razini. Tako je npr. za mediteranske dijalekte tipičan tzv. mokri izgovor fonema /s/ (i /z/ ako je u inventaru).³

Karakteriziranje može biti definirano i s pomoću razlikovnih obilježja koja su relevantna u nekim sustavima, bez obaveze da budu primjenjivana na iste ili bar slične članove fonem-

¹ Pojam jezika dijasisteda u genetskolingvističkom smislu podrobno sam obradio u raspravi »Slavjanske standartnye jazyki i sravnitel'nyj metod«, *Voprosy jazykoznanija*, XVI/1967, no. 1, str. 3—33, prošireno u knjizi *Standardni jezik*, Zagreb 1970, str. 9—62.

² Termin »šumni konsonant« očito nije dobar, ali dobra termina nemamo (Sloveni kažu »šumnik«, što bi se u nas, vjerojatno, teško udomaćilo). Loše su strane što je u pitanju biverbalni termin i što mu komponente pripadaju raznim razinama: atribut »šumni« fonologiji glasa, imenica »konsonant« fonologiji sloga. Te bi glasove valjalo nazivati nekim ekvivalentima njemačkomu terminu *Geräuschlaute* ili ruskomu *šumnye*. Engleski termin *obstruent* nije pogodan u akustičkom nazivlju zbog svoje artikulatorne provenijencije. Možda je najbolje zvati te glasove *turbulentima*, prema praksi nekih američkih i talijanskih fonologa, ali taj termin nije na žalost mnogo proširen.

³ »Mokri« su glasovi najzastupaniji u romanskim dijalektima, ali i u grčkima kao i u našim čakavskima, a i u arapskima ima sličnih pojava. Znatno je rjeđi slučaj da se uz s i z izgovaraju »mokra« c i ʒ (ovdje se upotrebljava slavistička transkripcija), npr. samo u manjini naših čakavskih govora. Zanimljivo je da je ta pojava morala nekada biti rasprostranjena i u srednjoj Evropi — mislim naime da je teško objasniti visokonjemački i mađarski razvoj ako ne pretpostavimo jednu fazu s opozicijom između mokroga /s/ i jednog fonema sličnoga semitskomu *sad(e)*.

skoga inventara.⁴ Tako npr. po klasičnoj definiciji Romana Jakobsona relevantna monotonija u prozodiji i relevantna sekundarna tonska boja karakteriziraju eurazijski jezični savez, no to ne znači da sekundarni timbar mora zahvaćati iste pa čak ni srodne foneme, niti da se nužno mora raditi o istome sekundarnom timbru (o tome će još biti riječi). Sličnu tvrdnju možemo iznijeti za indijske dijalekte u najširem smislu, tj. arioindijske (uključujući, naravno, dardske), dravidske, munda, burušaski, susjedne tibetsko-burmanske. U cijeloj su toj golemoj zoni prisutni ne samo vokalski (tipa /o, e/ i sl.) nego i šumni i(li) sonantski fonemi koji su relevantno nedifuzni i nekompaktni (tzv. cerebrali ili kakuminali po fonetskoj terminologiji), ali njihov je repertoar veoma različit.

Uz sastav inventara i primjenu razlikovnih obilježja za karakterizaciju se mogu upotrebiti i specifičnosti distribucije i frekvencije. Tako se na raznim točkama globusa, uključujući i Evropu, nalaze zone, najčešće manje, u kojima je nemoguć inicijalni fonem /r/. Druge su takve distribucione specifičnosti razna ograničenja za tvorbu sloga, za konsonantske skupine, za konac riječi i sl., a osobito je interesantna jedna velika zona s dopuštenim inicijalnim grupama nazal + konsonant. Ona počinje s južnotalijanskim, aromunskim i albanskim dijalektima, kojima se priključuje i jedan bizaran slavenski govor (Hrvati u talijanskoj regiji Molise),^{4a} ide preko nekih berberskih dijalekata i zahvaća velik dio subsaharske Afrike, s time da u Africi ne smijemo računati tzv. prenazale, jer ne predstavljaju glasovne grupe, nego samostalne homogene foneme, a nećemo računati ni inicijalne sekvence sa slogotvornim nazalom + šumni konsonant, koje doduše predstavljaju dvofonemske sljedove, ali posve drugačijega karaktera.

Za frekvenciju je, razumije se, najbitniji odnos silabemā i konsonanata i(li) vokala i nevokala. Tu se kao izrazito konsonantske zone ističu Kavkaz i neki međusobno nepovezani amerindijski areali, a kao tipično vokalsku zonu možemo navesti široki pacifički prostor (malajsko-polinezijski jezici, u prvom redu sami polinezijski, pa japanski i dr.). S druge strane, impresionistička predodžba o pretežno vokalskom jugu i pretežno konsonantskom sjeveru Evrope odgovara stvarnosti samo u prilično skromnoj mjeri. Ona je naime nastala na temelju dojmova o standardnim jezicima, i to ne svima, a podaci iz dijalekata pružaju znatno drugačiju sliku. Tako od kontinuuma

⁴ Mislim da je za tu problematiku veoma zanimljiv rad Zarka Muljačića »La combinabilité des phonèmes sur l'axe syntagmatique dépend-elle de leurs traits distinctifs?«, *Wiener slavistisches Jahrbuch*, Ergänzungsband VI, 1967, str. 273—286. Tu je odlično pokazana tipološka vrijednost razlikovnih obilježja (u konkretnom slučaju, na primjeru njihova djelovanja na distribucijske zakone u talijanskom i hrvatskosrpskom sustavu).

^{4a} Usp. npr. *mblik* (m. rod) = mljeko!

slavenskih dijalekata južnoevropskomu (ili, točnije, mediteranskomu) »vokalskomu« tipu pripada zapravo samo novoštokavski kompleks — ostali dijalekti hrvatskosrpskoga dijasistema, poput uostalom gotovo svih drugih slavenskih, nisu napustili slavenski »konsonantski« tip, nastao nakon nestanka tzv. slabih poluglasa (čime je likvidiran praslavenski zakon otvorenih slogova⁵).

Iz izloženoga se vidi da se za iste areale mogu kombinirati fonološke činjenice raznih kategorija (inventar, razlikovna obilježja, distribucija i frekvencija) i ujedno da se iste činjenice mogu interpretirati na dva načina. Kavkaz je npr. bio karakteriziran prisutnošću rekursivnih fonema i visokom frekvencijom konsonanata, indijski potkontinent prisutnošću nazalnih vokala u inventaru i relevantno nedifuznim i nekompaktnim konsonantima, itd. Ali indijski nazalni vokali mogu se interpretirati ne samo kao činjenica fonemskog inventara nego i kao rezultat upotrebe razlikovnog obilježja nazalnosti u vokalizmu. Pacifički će se primjer pokazati još složeniji. Već spomenuta visoka frekvencija vokala udružuje se s distribucionim ograničenjima za konsonante (konsonantske skupine i građa sloga) i s izvanrednim siromaštvom konsonantskoga inventara, u Polineziji bez premca na svijetu. No to ne znači da se siromaštvo jednoga fonemskog razreda u inventaru automatski udružuje s niskom učestalosti u distribuciji — tipična je naimе obratna situacija. Tako su u slavenskom svijetu novoštokavski hrvatskosrpski dijalekti ispod prosjeka po broju vokalskih fonema (ako ne uzimamo u obzir prozodijska razlikovna obilježja), ali ipak imaju najvišu vokalsku frekvenciju.⁶

Daljnje mogućnosti pruža nam kombinatorika razlikovnih obilježja koja rezultira konkretno određenim razredima u fonemskom inventaru. U literaturi je odlično poznat klasični turski osmeročlani paralelogram vokalskih fonema, no na Balkanu nalazimo areal s pandanom među šumnim konsonantima s jednakom potpunom entropi-

⁵ Tzv. novoštokavske inovacije tipološki su radikalno izmijenile centralni štokavski kompleks, povećavajući i fonetskim i morfološkim procesima frekvenciju slabičnih fonema: hodi/odi (50/67%), dai/dao (33/67%), ladja/lađa (40/50%), žen/žēnā (33/50%), ženam, ženah/ženama (40/50%), na nekim područjima i tjera/ćera, klasje/klaše.

⁶ Slavenski su vokalski trokuti prilično složeni, ali novoštokavština svakako vodi u jednostavnosti: nema napetih i nenapetih (zatvorenih i otvorenih) srednjih vokala, nazalnih vokala, *šva*, sustavnih diftonških fonema (diftonški refleksi za dugi jat samo na dijelu područja, izoliran i s posebnim statusom), nema ozbiljnijih alofonskih alternacija, nema opreke *i* ~ *y* (koja je inače često na granici od alofonije k fonologizaciji), itd. Silabični sonant /r/ ne ulazi u račun — on nije vokal, iako je samoglasnik. Tako se onda u novoštokavštini udružuje siromaštvo idealnoga petočlanog vokalskog inventara s visokom frekvencijom njegovih članova (v. bilj. 5). Obratni su slučajevi rijetki, npr. na Kavkazu ima idioma s bogatim konsonantizmom visoke frekvencije i siromašnim vokalizmom niske frekvencije.

jom. Poznato je naime u općoj tipologiji da su akutski difuzni šumni glasovi najčešće predstavljeni nizom /t d s/, najčešće i /z/, to jest nestridentnima prekidnim fonemima /t d/ i stridentnima kontinuiranim fonemima /s z/.⁷ U takvoj je situaciji stridentnost redundantna. Ona će postati relevantna ako se nizu dodaju stridentni (dakle neoptimalni) prekidni fonemi (tj. /c ʒ/) ili nestridentni (dakle neoptimalni) kontinuirani fonemi (tj. /p đ/), što je znatno rjeđi slučaj. No niz od svih osam teoretski mogućih fonema prava je rijetkost. Naizgled ga u kontinuumu albanskih i grčkih dijalekata, a i u nekim susjednim slavenskim govorima bar iznimno u grecizmima i u albanizmima ukoliko utječu na tzv. periferni inventar. Uzevši još u obzir da /d/ nije u svim grčkim dijalektima stabilan član modela (zbog slaba razgraničenja sa slijedom /nd/), možemo, uz tu ogradu, postaviti ovakav osmeročlani paralelogram:⁸

	prekidni	kontinuirani
nestridentni	t d	p đ
stridentni	c ʒ	s z

U problematici toga tipa najplodnija će biti istraživanja s ciljem da se utvrdi u kojoj mjeri pojedine evropske tipološki povezane heterodijalektne zone potvrđuju ili opovrgavaju ovu ili onu pretpostavljenu univerzaliju tipa »prisutnost X zahtijeva prisutnost Y« (X → Y), ali možda su još interesantnije univerzalije tipa »Y isključuje X«, na koje se obraćala manja pažnja. Meni se npr. čini da se u istom inventaru međusobno isključuju kompaktni redundantno dijezni lateral tipa talijanskoga ili hrvatskosrpskoga /ʎ/ i kompaktni fonem /j/ njemačkoga ili ruskog tipa. Evropski lingvistički atlas (*Atlas Linguarum Europae* — ALE) nudi u tom pogledu mnoga obećanja, jer iako je istina da je tipologija previše eurocentrično inspirirana, istina jest i da je evropski prostor još uvijek nedovoljno iskorišten.

U dosadanjem izlaganju iznesene su općenite pretpostavke za jednu tipologiju evropskih dijalektnih fonemskih inventara. Čini mi se da nikakvo drugo rješenje ne pruža boljih perspektiva nego da za osnovu uzmemo Jakobsonov eurazijski aspekt. Želimo li autentičnu a ne subjektivnu kontinentalnu optiku, onda je pripadnost ili ne-

⁷ Stridentnost potječe od djelovanja dvaju sinkronih povezanih rezonatora, što je prirodno za kontinuirane glasove (ili bar afrikate), a znatno je teže postići kod prekidnih, osobito kod ploziva. Zato su optimalnim kombinacijama stridentni (»reski«) kontinuant i nestridentni (ili »blagi«) stopovi.

⁸ U tom je paralelogramu postignuta puna entropija, tj. s pomoću triju pitanja (kontinuiran?, stridentan?, zvučan?) identificirano je 8 jedinica, što je teoretski maksimum u binarnoj selekciji (2 izbora za 3 pitanja = 2³ = 8).

pripadnost eurazijskomu jezičnom savezu jedina mogućnost da cio kontinent podijelimo na dva bar prilično jednaka prostora. Članovi toga saveza imaju monotonijsku prozodiju i relevantno dijezne i(li) bemolne foneme u konsonantizmu. Relevantna sekundarna tonska boja u tolikoj mjeri utječe na sastav, brojno stanje i fizionomiju fonemskih inventara da zaista zahtijeva podjelu svih evropskih fonoloških sustava na eurazijske i neeurazijske. Razumije se, to pretpostavlja razne implikacije o kojima će biti riječi, ali prethodno treba iznijeti sliku eurazijskoga saveza.

Kao što je poznato, on obuhvaća, *grosso modo*, geofizički masiv koji nazivamo eurazijskim, a Jakobson ga ovako određuje u terminima i okvirima tipološke i genetske geolingvističke identifikacije:⁹

1) Golema eurazijska zona s prozodijskom monotonijom i sekundarnim tonalitetom. Taj je tonalitet predstavljen uglavnom dijeznošću, samo na kavkaskoj periferiji imamo sisteme u kojima imamo u zamjenu bemolnost, ili su, iznimno, prisutna oba sekundarna tonaliteta. Zastupani su dijalekti raznih indoevropskih, ural-skih, altajskih, sjeverokavkaskih i dr. grupa. Izvan eurazijskoga saveza nalazimo u Evropi samo na krajnjoj zapadnoj periferiji malu oazu koja ujedinjuje monotoniju u prozodiji sa sekundarnim tonalitetom u konsonantizmu (irski dijalekti, ali možda i neki baskijski).^{9a}

2) Dva sjeverna krila s monotonijom bez sekundarnoga tonaliteta u konsonantizmu. Na zapadu su zastupani finski i pojedini karelski, laponski i švedski dijalekti, na istoku neki paleosibirski.¹⁰

3) Dva srednja krila s politonijom u prozodiji i sekundarnim tonalitetom u konsonantizmu. Na zapadu su zastupani litavski i neki letonski i estonski dijalekti, na istoku japanski.

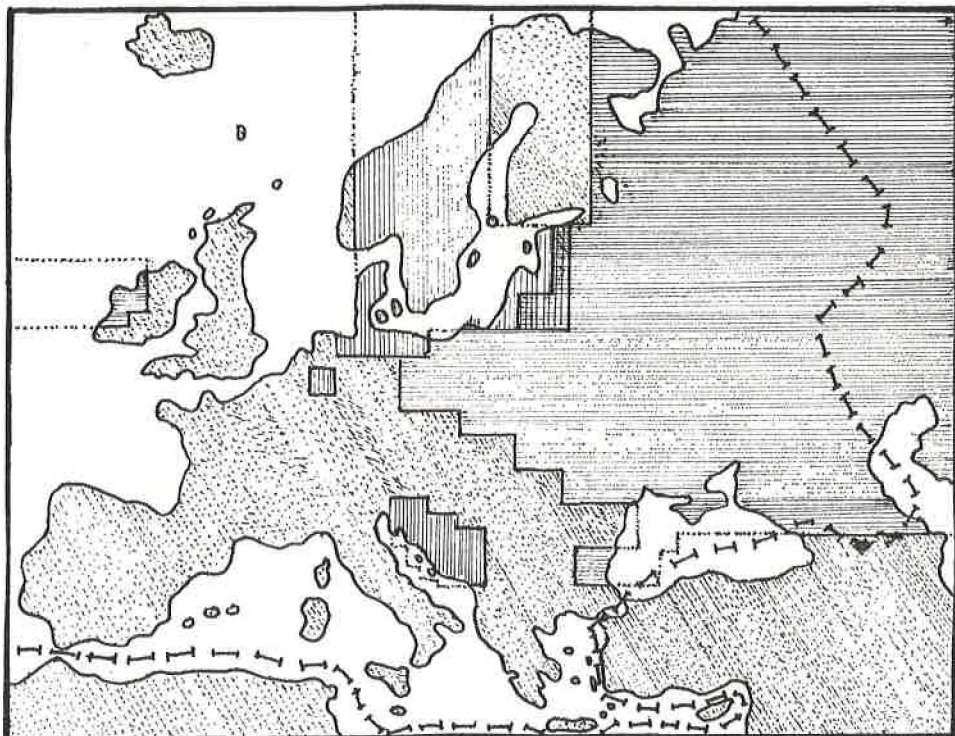
4) Dva južna krila s politonijom bez sekundarnoga tonaliteta u konsonantizmu. Na zapadu su zastupani preostali članovi baltičko-morskoga jezičnog saveza, tj. skandinavski i neki (donjo)njemački germanski dijalekti, preostali baltički, estonski i livski, na istoku kineski. Oazni areal istoga tipa predstavljaju neki hrvatskosrpski i slovenski dijalekti (i pod zapadnojužnoslavenskim utjecajem — neki susjedni albanski dijalekti).

5) Južni granični pojas predstavljaju jezici i bez politonije i bez sekundarnoga tonaliteta: glavni masiv evropskih indoevropskih jezika, mađarski jezik, osmanski i azerbajdžanski turski, kartvelski jezici, neki sjeverokavkaski, velika većina iranskih, neki srednjoazijski turski dijalekti itd.

⁹ *Selected Writings*, I, Mouton 1971, *passim*.

^{9a} Istomu tipu pripadaju i neki posve izolirani slovenski govori, npr. u Lučama (Savinjska dolina), gdje se radi o posve recentnoj pojavi, bez veze s nekadanjim procesima izvan zapadnoga južnoslavenskog područja (iako su rezultati u tipološkom smislu identični).

¹⁰ Po ruskoj nomenklaturi »paleoazijski«, što očito nije dobro — na taj bi naziv imali pravo svi genetski izolirani jezici azijskoga kontinenta.

LEGENDA:

Dijalekti sa sekundarnim tonalitetom u konsonantizmu

Dijalekti s politonijskom prozodijom

Dijalekti s objema navedenim osobinama

Dijalekti bez navedenih osobina

Granica ALE

KOMENTAR UZ KARTU

Plohe su u visokoj mjeri shematizirane i ilustriraju samo osnovne kon-ture dijalektnoga rasporeda, koliko je potrebno za orijentaciju.

Manji areali unutar glavnih ploha, s odstupanjima od osnovnih kriterija, naprosto su ignorirani. Tako su npr. u slavenskom svijetu zanemarena poljska i istočnoslavenska područja bez sekundarnoga tonaliteta u konsonantizmu, jed-nako kao češka i slovačka područja s tom osobinom. Isto su tako zanemarena hrvatskosrpsko-slovenska područja bez politonije u prozodiji, jednako kao i hrvatska i srpska dijaspora s tom osobinom, raspršena u Italiji, Austriji, Ma-džarskoj itd.

Neki su tereni ostali neoznačeni i zbog neprovjerenosti i(li) neprovjerli-vošći činjenica (npr. baskijsko područje s navodnim sekundarnim konsonant-skim tonalitetom). Veću preciznost bilo bi i općenito teško postići na konti-nentalnoj karti maloga formata, a osobito uz geografsku neodređenost dobroga dijela dijalektološke literature (literatura se u ovome radu uope ne navodi — citiranje izvorâ višestruko bi nadmašilo opseg cijeloga priloga).

Potrebno je još posebno napomenuti da činjenice prikazane na ovoj karti imaju isključivo strukturnu važnost i ne pretpostavljaju nikakvih genetskih implikacija. Tako npr. na objema plohama s politonijom u prozodiji ima te-renâ gdje je ta pojava naslijeđena i gdje predstavlja inovaciju: na baltičko-morskoj plosi arhaični su litavski i letonski govori, što su bili i sjeveroka-šupski još prije nepunoga stoljeća, a inovacijski su svi ostali; na zapadno-južnoslavenskoj je plosi upravo obratno — novoštokavski su govori inovacijski, a arhaični svi ostali. Drugi je takav slučaj savinjska dijeznost (v. bilj. 9 a; teren zbog neznatnosti izostavljen na karti), koja nema nikakve genetske veze s inoslavenskima.

Strukturalni karakter osobina prikazanih na karti znači ujedno da one mogu predstavljati razne realnosti u fonetskom smislu; tako bi se germanske prozodijske značajke mogle grupirati u jedan rajnsko-danski i jedan donjo-njemačko-skandinavski tip.

Ostaviti ćemo, naravno, čisto azijsku problematiku po strani i zadržati se samo na evropskoj slici.¹¹ Iz te je slike jasno da osnovna podjela evropskoga kontinenta teče zapadnom i jugozapadnom granicom eurazijskoga jezičnog saveza. Fonemski inventari istočno i zapadno od te granice bitno se razlikuju, kako je već rečeno, zbog relevantnosti konsonantskih opozicija po sekundarnom tonalitetu. To znači da je od dviju osnovnih značajki eurazijskoga jezičnog saveza sekundarni tonalitet u konsonantizmu važniji od monotonije u prozodiji, a ta činjenica onda zahtijeva da politonijske dijalekte sa sekundarnim konsonantskim tonalitetom ipak smatramo »pridruženim« članovima eurazijskoga saveza, prema kriteriju prvoga ranga, iako su, prema kriteriju drugoga ranga, ujedno i članovi baltičkomorskoga saveza. Time je osnovna granična linija donekle korigirana, jer će se istočno od nje sada naći i susjedi eurazijskoga saveza na njegovu srednjem zapadnome krilu, tj. litavski i istočni letonski i estonski¹² dijalekti. Takvo je rješenje opravdano fizionomijom fonemskih inventara u konsonantizmu.

Odredivši tako osnovnu graničnu liniju za podjelu evropskih fonemskih inventara, potrebno je da se pozabavimo još dvama pitanjima načelnoga karaktera:

1) Kakva je unutarnja podjela obaju osnovnih evropskih prostora?

2) Postoji li kakva zajednička općeevropska fizionomija fonemskih inventara?

Između tih dvaju načelnih pitanja nameće se i jedno praktično: kakva je važnost i vrijednost te problematike za Evropski lingvistički atlas?

*
**

Podjela evropskoga kontinenta na sjeveroistočnu i jugozapadnu polovicu po prisutnosti ili odsutnosti neovokalskih fonema što se identificiraju prema sekundarnom tonalitetu nije, naravno, jedina moguća podjela, ali kako je već rečeno, mislim da je najupotrebljivija

¹¹ Inače je slika bikontinentalne cjeline zaista impresivna, u shemi ovakva (P = politonija, S = sekundarni tonalitet):

2: -P, -S	1: -P, +S	2: -P, -S
3: +P, +S		3: +P, +S
4: +P, -S		4: +P, -S
5: -P, -S		

¹² Sporedno je da li svi idiomi navedeni prethodno pod br. 3 zaista tamo i pripadaju (problematična je prije svega interpretacija estonskih fakata).

i najperspektivnija. Unutarnja podjela obiju polovica može se vršiti na dva načina — prema drugorazrednim specifičnostima istoga kriterija prema kojem je izvršena osnovna podjela, ili prema posve novim kriterijima. Oba rješenja imaju svoje i dobre i loše strane. Razrada glavnoga kriterija dat će rezultate koji se bolje, »organski-je« uklapaju u osnovnu podjelu, ali već time što se radi o r a z r a d i glavnoga kriterija, dakle o njegovim drugorazrednim, sporednim specifičnostima, jasno je da neki drugi kriteriji mogu imati veću težinu od njih, makar i ne dosežali vrijednost osnovnoga kriterija. Drugim riječima, kriteriji bitno različiti od glavnoga mogu dati važnije izoglose, ali imaju i niz slabih strana: teško je naći kriterije podjednako upotrebljive u objema polovicama (što onda otežava uspoređivanje), teško je izbjeći preklapanja izoglosâ (što izaziva usitnjavanje ploha) i teško je naći kriterije koji će dati bar približno podjednake plohe (tj. koji neće samo izolirati pojedinačne oaze iz cjeline). Donekle nezgodno može biti što će mnogi kriteriji davati izoglose što prelaze osnovnu granicu, ali korisno je što će se tako očitovati prelazni tipovi, kakav smo već vidjeli s baltičkomorskim jezičnim savezom, kojemu se članovi nalaze s obiju strana osnovne granice.

Upoznat ćemo se s objema mogućnostima, ne upuštajući se u pojedinosti koje bi suviše opteretile predviđeni opseg ovoga priloga. Među potpitanjima o sekundarnom konsonantskom tonalitetu na prvom je mjestu podjela sjeveroistočne polovice prema tomu da li se radi o dijeznoj tonskoj boji kao u velikoj većini dijalekata sjeveroistočne polovice, ili o bemojnoj kao u većini sjeverokavkaskih dijalekata, ili o objema tonskim bojama kao u manjem dijelu sjeverokavkaskih dijalekata. Osnovna masa sjeveroistočnih evropskih dijalekata može biti podijeljena na one u kojima je dijeznost konsonata neposredno vezana uz slogovnu vokalsku harmoniju kao u mnogim turskim jezicima, i na one u kojima je takva veza samo posredna ili uopće i nemaju vokalske harmonije. U jugozapadnoj polovici važno je pitanje da li u inventaru ima veći broj stabilnih konsonantskih fonema s redundantnom dijeznošću (velika većina slavenskih dijalekata, poneki od (sjevero)germanskih, većina romanskih, albanski jezik itd.).¹³ Među dijalektima toga tipa možemo onda provesti daljnju podjelu prema tome da li pravila distribucije otkrivaju da je dijeznost nekada bila relevantna, kao u svim slavenskim dijalektima izuzev hrvatskosrpske i slovenske. U tom je pogledu nejasna situacija u glavnini rumunjskoga dijasistema (kojemu inače manji dio pripada sjeveroistočnoj polovici kontinenta).

¹³ Obično su prisutni /j l ɲ/ i jedan fonemski par predstavljen fonovima [t̪, d̪], [k̪, ɡ̪] ili [č, ǰ]. Tu ima mnogo zanimljivih problema, npr. u nekim dijalektima jidiša, u nekim portugalskima (d'ias ~ diaš), itd.

Za obje je polovice važno pitanje da li je sekundarni tonalitet relevantan u vokalizmu, i ukoliko jest, da li je zaposlen samo kod akutskih ili samo kod gravisnih vokala, ili kod obojih.¹⁴ Sva tri rješenja formiraju veoma zanimljive areale, s dijalektima najrazličitijih jezika.

Od ostalih kriterija već je nekoliko puta bila spominjana politonija, a i ostala prozodijska pitanja daju interesantne tipološke areale,¹⁵ no kada se govori o fonemskim inventarima, ipak se imaju u vidu prvenstveno fonemi identificirani prema inherentnim razlikovnim obilježjima.

Najplodniji rezultati mogu se vjerojatno očekivati od pitanja da li se fonemi kao /p t k s/ i sl. oponiraju prema /b d g z/ kao bezvučni prema zvučnima ili kao napeti prema nenapetim. S tim su u vezi dva daljnja potpitanja, to jest, da li je opozicija napeti vs. nenapeti relevantna i izvan šumnih fonema i da li su nenapeti šumni glasovi fonetski obavezno redundantno zvučni ispred vokala. Mislim da je to posljednje pitanje prilično podcijenjeno u tipološkoj literaturi.

Iznio bih još samo jednu pojedinost, tj. pitanje laterala. »Egzotične« laterale naći ćemo samo na krajnjim periferijama, tj. u nekim keltskim i sjeverokavkaskim dijalektima,¹⁶ inače ćemo imati samo jedan lateralni fonem /l/ ili uza nj još jedan, difuzni ali relevantno dijezni /l'/ na sjeveroistoku i kompaktni ali redundantno dijezni /l/ na jugozapadu. No uz to se pitanje nadovezuje cio niz zanimljivih potpitanja u vezi s alofonima, distribucijom, slogotvornosti, paralelizmom ili neparalelizmom s fonemom /n/ i(li) /r/,¹⁷ odnosom prema fonemu /j/ itd.

Sve što je do sada izneseno traži jedan komentar o Evropskom lingvističkom atlasu. Očito je da se i sjeveroistočna i jugozapadna polovica Evrope nastavljaju preko kontinentalnih granica, a ista tvrdnja vrijedi najčešće i za pojedine areale unutar tih dviju polo-

¹⁴ Tj. da li /ɥ y/ ili /ü ü/ ili oboje. Kod vokala tipa *ö, ü* važno je radi li se o dijeznim («povišenim») gravisnima (tj. *o, u*) ili o bemočnim («snižnim») akutskima (tj. *e, i*).

¹⁵ O općoj i lingvogeografskoj tipologiji prozodijskih fenomena objavio je Pavle Ivić već cio niz studija; skupljene zajedno, predstavljale bi opsežan zbornik.

¹⁶ Zovem ih egzotičnima zato što su s evropskoga stanovišta bizarni i zato što su bolje zastupani samo daleko od našega kontinenta: keltski pandan nalazimo npr. u jugoistočnoj Aziji (bezvučni *l*), kavkaski u amerindijskom jezicima (i inače su već mnogo puta signalizirane tipološke podudarnosti kavkaskih i amerindijskih jezika u konsonantizmu). S druge strane, razni bemočni laterali tipa *ʃ* mogu čak postati redundantno kompaktni gdje je u sustavu nekompaktnost fonema /l/ samo redundantna.

¹⁷ Rijedak je vibrant u redu s /l n/, nije rijedak /r/ uz /l n/, no mogu postojati i drugačiji parovi vibrantnih fonema (npr. u kastiljskom, albansko-me), ali nije nezanimljiva ni alofonska tipologija jedinoga fonema toga tipa.

vica. Zato se postavlja pitanje, bar s fonološko-tipološkoga stano-
višta, kako su određene granice ALE. Pet kriterija dolazi u obzir:
zemljopisni, politički,¹⁸ genetskolingvistički, tipološki lingvistički i
sociolingvistički. Većina je od njih bar u nekom slučaju narušena.
Geografski je princip narušen jedino s azijskim otokom Ciprom, što
je samo dobitak za ALE. Politički je princip narušen odsutnošću
Albanije i presijecanjem Turske i Ruske Sovjetske Federativne So-
cijalističke Republike. Albanska je odsutnost uvjetovana odlukom
vlade i tu nema lijeka, presijecanje RSFSR opravdano je i geograf-
ski i lingvistički, jer se inače ALE ne bi uopće mogao ograničiti, ali
presijecanje Turske predstavlja veliku štetu, takvu da je čisto for-
malan geografski princip ne može opravdati, a svi su lingvistički
kriteriji protiv takva rješenja. Da tu tvrdnju objasnim, morat ću ići
malo zaobilaznim putem.

Na cijelom području zahvaćenome u ALE samo Malta i sjeverni
Kavkaz oštro odudaraju od ostalih terena. Oni se doduše uklapaju
svaki u svoju polovicu, no ta je podjela izvršena prema kriteriju koji
odgovara Evropi, a po ostalim tipološkim lingvističkim kriterijima,
ne samo fonološkima, Malta pripada Africi, a sjeverni Kavkaz Za-
kavkazju, koje je dio Azije. Ipak, oba ta terena geografski pripadaju
Evropi, političke su granice poštovane, a Malta je evropski teren i u
sociolingvističkom smislu. Tako su i sjeverni Kavkaz i Malta samo
dobitak za ALE. No što se Kavkaza tiče, šteta je što nisu obuhvaćene
i zakavkaske republike, ili bar Gruzinska i Azerbajdžanska SSR. Bio
bi narušen geografski princip, ali s argumentacijom jednako oprav-
danom kao u ciparskom slučaju. Sada je sjeverni Kavkaz nekako u
zraku — on doduše po jednom važnom lingvističkom kriteriju pri-
pada sjeveroistočnoj polovici Evrope, ali po drugim još važnijima
veže se na Zakavkazje. Ono pak u lingvističkom pogledu nema šta
raditi u Aziji, za nj je jedini smisao da bude obrađeno u istom lin-
gvističkom atlasu koji obuhvaća sjeverni Kavkaz, a on se oprav-
dano nalazi u ALE.¹⁹ Uz to još treba reći da bi Azerbajdžan veoma
dobro došao u ALE ne samo zbog svojih kavkaskih dijelekata nego
i zbog samoga azerbajdžanskog jezika, korisnoga za volške i sjevero-
kavkaske turske jezike. I još jedno, sadanja linija presijeca osetski
jezik, za Evropu najvažniji od svih iranskih idioma. Sve u svemu,
velika je šteta što Zakavkazje nije ušlo u ALE. A da je ono u ALE,
onda bi i maloazijska Turska morala ući, da ne bi jedna zemlja i je-

¹⁸ Tomu kriteriju u načelu ne bi smjelo biti mjesta, no u naše neolegi-
timističko doba političko-pravni momenti imaju svagdje u svijetu mnogo više
utjecaja nego što to mogu objasniti uobičajena opravdanja »praktičnim raz-
lozima«.

¹⁹ Prije svega, kartvelski jezici nemaju šta tražiti u Aziji; armenski bi se
pak mogao obrađivati i u evropskom i u jednom eventualnome budućem azij-
skom atlasu, ali tipološki i on pripada Kavkazu, i to baš u fonološkom pogledu.

dan jezik bili presječeni, da se ispuni suvišna praznina između Cipra i Zakavkazja (koji bi oba ionako narušavali formalni geografski princip), i da se zadovolji potreba iznesena već za azerbajdžanski jezik, s tim da argumentaciju za turski podržava još i Balkan.

I na koncu, preostalo nam je još pitanje o eventualnoj evropskoj fizionomiji fonemskih sustava. Iz dosadanjega se izlaganja vidi jasno da se oba evropska tipa nastavljaju preko kontinentalnih granica, ali da se preko tih granica, izuzev onu sjeveroistočnu između Kaspijskoga i Barentsova mora, javljaju još dodatne osobine, tuđe Evropi, dok u samim evropskim dijalektima nema ozbiljnijih svojstava načelno tuđih njezinu susjedstvu. Malteški i sjeverokavkaski slučaj potvrđuje obje te postavke. No one vrijede još daleko šire. U evropskim jezicima općenito nalazimo gotovo samo takve osobine koje su široko zastupane u jezicima raznih kontinenata. Složene fonološke pojave, predstavljene rijetko na globusu ili samo na jednom njegovu malom dijelu, u Evropi ili uopće odsustvuju, ili su u Evropi još veće rijetkosti, kao npr. bezvučni sonanti u nekim keltskim dijalektima, ili npr. češko i kašupsko /ř/, predstavljeno inače sličnim glasovima samo u giljačkome (nivhijskom) i još na kojoj maloj točki.²⁰ Drugim riječima, evropski fonemski inventari imaju u priličnoj mjeri prosječan izgled, pa ako zato nije lako reći kako izgleda tipičan evropski fonemski inventar, nije nimalo teško reći kako ne izgleda. To pak znači da stanoviti europocentrizam lingvističke znanosti nije uvjetovan samo historijski, tj. razvojem naše discipline. Bar ne u fonologiji.

²⁰ Npr. sporadično u zapadnoj Oceaniji. Sam slaveski ř smatraju inače obično sonantom, jer je vibrant kao [r], a i podsjeća na nj, odnosno na sekven-cu rž, ali to je šumni konsonant, što je jasno u giljačkome, gdje je bezvučan i sudjeluje u regularnim alternacijama kao i svaki drugi šumni.

D. BROZOVIĆ

Dalibor Brozović: TYPOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PHONEMIC INVENTORY IN THE LANGUAGES OF THE CONTINENT OF EUROPE

S u m m a r y

The territory of Europe is too large to be, in its entirety, successfully dealt with according to all the criteria of linguistic typology, but phonological and/or phonetic questions offer good prospects. Thereby we can operate with the characteristics of phonemic inventories and specific qualities of distinctive features, distribution and incidence, as well as of combinations and mutual conditionings of those elements. In that respect the most basic is the typological boundary which divides all European dialects into one north-eastern half, with phonological relevant secondary tonality in consonantism, and one south-western half without that characteristic. Further division is achieved by recording the relevant polytonality in prosody, as well as by working out the secondary tonality not only in consonantism but also in vocalism, finally taking into consideration also the redundant presence of all those characteristics. Very interesting parallels with the northern east-Asiatic areas have been found. However, from the obtained European picture arise, on one side, certain remarks on the concept and boundaries of the European linguistic atlas (ALE), and on the other it shows that European dialects are characterized primarily by the absence of those characteristics which are not well represented in other parts of the world, i. e. by the absence of the »bizarre« phonological features (in other words, although it is not easy to say what an average European phonological system looks like, it is easy to say what it does not look like).